

Társadalmi hierarchia és elnyomás

A kritikai szociálpszichológia nézőpontja

„S mi lehet ma nagyobb bűn és veszély, mint az a sötét megnyugvás a rosszban, amely kajánul és csüggedten ismételteti: ez mindig így volt és mindig is így lesz!”

Babits Mihály¹

„[...] a hatalomban bízni (az uralkodás értelmében) és a hatalommal élni a hitnek az ellentéte. Bízni a fennálló hatalomban annyi, mint nem bízni a még megvalósulatlan lehetőségek kifejlődésében: megjósolni a jövőt egyedül a kézzelfogható jelen alapján; kiderül azonban, hogy ez súlyosan téves kalkuláció, hogy merőben irracionálisan számításon kívül hagyja az emberi lehetőségeket és az emberi fejlődést. A hatalomban nem lehet racionálisan hinni, a hatalomnak vagy alá van vetve az ember, vagy – ha részese – igyekszik fenntartani.”

Erich Fromm²

Az elnyomás problémája

A társadalmi hierarchia és elnyomás rendkívül aktuális problémák. Ezt mutatják azok a kutatások, amelyek szerint még a demokratikus és egalitárius önképpel rendelkező Egyesült Államokban is igen jelentős mértékű rasszista és szexista diszkrimináció, illetve egyre szélsőségebbé váló vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek figyelhetők meg.³ Továbbá az eleve szélsőséges globális vagyoni egyenlőtlenségek is növekszenek.⁴ Az *Oxfam* kutatásai szerint a globális összvagyon felét a leggazdagabb 1% birtokolja, illetve a leggazdagabb 85 ember akkora vagyonnal rendelkezik, mint a globális össznépesség szegényebbik fele. Mindez alapvetően megkérdőjelezi az önmagukat demokratikusnak nevező rendszerek valódi demokratikusságát, hiszen a leggazdagabbaknak aránytalan politikai érdekérvényesítő képességük van, és a kormányok alapvetően a gazdasági-tőkés elitek érdekeit képviselik.⁵ A választások, Tallár szerint,⁶ leginkább a rendszer legitimitációját

szolgálják. Gilens és Page kutatása szerint például az USA-ban a kormány politikájára statisztikailag független, jelentős hatása csupán az állampolgárok legnagyobb jövedelmű 10%-ának, illetve az üzleti lobbicsoportoknak van, az átlagos jövedelmű szavazóknak és az egyéb érdekcsoportoknak nincs, vagy minimális. Ezek a jelenségek közvetlenül jórészt a „kapitalizmus kapitalizációját” hirdető neoliberalizmus globális dominanciájára vezethetők vissza.⁷

Az *elnyomás* tehát rendkívül elterjedt jelenség, aminek Young öt különböző formáját azonosította: a kizsákmányolást, a marginalizációt, a hatalomnélküliséget, a kulturális imperializmust és a szisztematikus erőszakot.⁸ Eszerint a kizsákmányolás során egyes emberek (a kapitalizmusban a termelőeszközök tulajdonosai, a tőkések) azáltal gyakorolnak hatalmat mások (a kapitalizmusban a munkások) felett, hogy kisajátítják munkájuk termékét, illetve a termelés során létrehozott érték többletet. Ezáltal „egyes emberek képességeiket más emberek irányítása alatt, azok céljainak megfelelően és azok javára gyakorolják” (19.). Mindezt a termelőeszközök magántulajdona és a piaci rendszer teszi lehetővé.⁹ A marginalizáció az elnyomás talán legveszélyesebb formája, hiszen ebben az esetben egyes csoportok kirekesztődnek a munkapiacról, illetve a társadalmilag hasznos létből, és így a szélsőséges anyagi nélkülözés, végső soron a megsemmisülés fenyegeti őket. Ma globálisan több mint egy milliárd ember él szélsőséges szegénységben, és közel egy milliárd éheznek, legnagyobb részük a harmadik világban.¹⁰ A hatalomnélküliség fogalmán Young az embereknek a döntéshozó hatalomból, a saját életüket érintő döntésekből való kirekesztését érti, amely a döntéshozás hierarchikus szerveződéséből fakad, és átható jelenség a mai kapitalista társadalmakban. A kulturális imperializmus az uralkodó csoportok értelmezési keretének, nézőpontjának, sztereotípiáinak normaként való beállítása, illetve a domináns kulturális normáktól való eltérés stigmatizálása. Végül, a szisztematikus erőszak az egyes csoportok tagjai ellen irányuló erőszak pusztán csoporttagságuk alapján. Prilleltensky és Gonick meghatározása szerint az *elnyomás az egyének vagy csoportok (pl. nemek, osztályok, nemzetek) közötti aszimmetrikus hatalmi viszonyok, azaz hatalmi hierarchiák, melyek szenvedéshez vezetnek.*¹¹

A kritikai szociálpszichológia nézőpontja

A szociálpszichológia – egyik klasszikus definíciója szerint – az a tudomány, amely azt vizsgálja, hogyan befolyásolja az egyének gondolatait, érzéseit és viselkedését más emberek valós, képzelt, vagy implicit jelenléte¹². A szociálpszichológiának a kezdetektől fogva volt egy inkább az egyénre fókuszáló, pszichológiai hangsúlyú, és egy inkább a társadalomra összpontosító, szociológiai hangsúlyú irányzata.¹³

*A kritikai szociálpszichológia, azon túl, hogy egyértelműen a szociológiai irányhoz tartozik, a kritikai megközelítés jegyében feladatának tartja a fennálló társadalmi rend és intézmények, a hatalmi viszonyok, a hierarchia és az elnyomás megkérdőjelezését, kritikálását.*¹⁴ Ezenkívül hangsúlyozza a társadalomtudományok, sőt, általában a tudás társadalmi meghatározottságát, beágyazottságát, társadalmi valóságot alakító hatását és a hatalmi viszonyokkal való kapcsolatot.¹⁵ A kritikai szociálpszichológiára jellemző a hatalmi egyenlőtlenség és az elnyomás minden típusának elutasítása és az elnyomásmentes társadalom víziója.¹⁶ Olyan irányzatok kapcsolhatók hozzá, mint a marxizmus, a feminizmus, az anarchizmus, illetve a pszichoanalízis, a szociális konstrukcionizmus vagy a posztmodern.¹⁷

A társadalmi hierarchia és elnyomás kérdése a szociálpszichológiában

A szociálpszichológiában a kezdetektől fogva jelen van a társadalmi hierarchia és elnyomás kérdésköre, olyan témákon keresztül, mint az autokratikus vezetés, a csoportközi viszonyok vagy az előítéletek.¹⁸ A második világháborús népiirtás az előítéletek vizsgálatára, majd a szociálpszichológia '70-es évekbeli válsága általában a társadalmi hatalmi viszonyokra és elnyomásra való reflexióra ösztönözte a szociálpszichológusokat.¹⁹ Ugyanakkor a szociálpszichológia mégsem nevezhető teljességében kritikai tudománynak, mivel egyrészt, amint azt a következő bekezdésben röviden kifejtem, az elnyomás gazdasági dimenziói megítélésem szerint nem társadalmi súlyoknak megfelelő hangsúllyal szerepelnek benne. Másrészt bizonyos elemei az elnyomás legitimitációjának tekinthetők, amit a dolgozat későbbi részeiben fejtek ki bővebben.

A szociálpszichológiai megközelítések jellemzőn a csoportközi előítéletek és a belőlük fakadó diszkrimináció megszüntetésére fókuszálnak,²⁰ ami segíthet a csoportok közti harmónia, tolerancia és a kulturális elismerés megteremtésében, enyhítve az elnyomás kulturális formáit.²¹ Továbbá elősegítheti azt, hogy különböző csoportok (pl. feketék és fehérek, férfiak és nők) egyenlő arányban legyenek jelen a társadalmi hierarchia különböző szintjein. Azonban ettől a hierarchia még ugyanúgy hierarchia marad, a gazdasági egyenlőtlenségek nem csökkennek, sőt, éppenséggel növekedhetnek is: az USA-ban az elmúlt évtizedekben a (nyílt) diszkrimináció és előítéletek jelentős csökkenése mellett a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek rendkívüli növekedése tapasztalható.²² Az előítéletek és a diszkrimináció elleni küzdelem – amely egyébként teljesen beleilleszkedik a domináns neoliberais diskurzusba – tehát nem elégséges a gazdasági-vagyoni egyenlőtlenségek és az elnyomás, ezekkel szorosan összefüggő, olyan

gazdasági formái ellen, mint a kizsákmányolás és a marginalizáció.²³ Ezek visszaszorításához, illetve felszámolásához a tulajdonviszonyok megváltoztatására, azaz a vagyon és a jövedelmek újraelosztására lenne szükség.²⁴ A továbbiakban a szociálpszichológia azon területeit vizsgálom kritikai szemmel, amelyek a társadalmi hierarchia, a hatalom és az elnyomás problémáira reflektálnak.

Tekintélyelvűség: a társadalmi hierarchia és elnyomás internalizációja

Noha a tekintélyelvű személyiség elméletének általában pszichológiai olvasatára szoktak fókuszálni, az elméletet megalkotó *Frankfurti Iskola* gondolkodóinak eredetileg a társadalmi elnyomás marxista kritikájának és a pszichoanalitikus elméletnek az ötvözése volt a célja.²⁵ Eszerint „[a] freudi elmélet [...] képes volna megmagyarázni a gazdasági uralmat fenntartó és folytonosan újratermelő társadalmi represszió-
nak az egyén szintjén történő reprodukcióját – az autoritásviszonyok internalizálását”.²⁶ Így az elméletnek létezik egy jóval inkább társadalmi és kritikai olvasata, mint amit általában hangsúlyozni szoktak, amely szerint a tekintélyelvű személyiségvonások (mint a hatalom és az erő tisztelete, a tekintélyeknek való kritikátlan behódolás, a társadalmi és emberi viszonyokban az alá-fölérendeltség hangsúlyozása, vagy az előítéletesség) a hierarchikus és elnyomó társadalmi struktúra családi szocializáció által közvetített internalizációjának következményei.²⁷ Ennek alapján a pszichológiai tekintélyelvűség felszámolása a társadalmi tekintélyelvű struktúrák, hatalmi hierarchiák felszámolása által lenne lehetséges.

A társadalmi identitás elmélete

A társadalmi identitás elmélete (továbbiakban: TIE) szerint a csoportközi megkülönböztetés és így a hierarchia és elnyomás különböző típusai egyrészt ez emberek kategorizációra való hajlamából, másrészt a pozitív identitás iránti szükségletéből fakadnak.²⁸ Az egyén önértékelését részben azokból a csoportokból meríti, amelyek tagjaként kategorizálja magát, ezért motivált arra, hogy saját csoportját a külső csoportok fölé helyezze, pozitívan különböztesse meg. A TIE tehát egyéni pszichológiai tényezőkkel – a kategorizációval és a pozitív önértékelési motivációval – magyarázza a hierarchia és az elnyomás létét. Első ránézésre ez nem sok jóval kecsegtet a diszkrimináció és a hierarchia felszámolhatóságát tekintve, hiszen ha az emberek pszichológiai természetüket tekintve hajlamosak az ezeket előidéző viselkedésekre, akkor kérdéses, hogy lehet-e tenni ellenük. Ugyanak-

kor az elmélet vizsgálja azokat a körülményeket, amik gátolják, vagy elősegítik a társadalmi hierarchia fennmaradását. Itt azt emelem ki, hogy, ha a hierarchia nem legitim és nem stabil, illetve elképzelhető a fennálló rend kognitív alternatívái, akkor az elnyomott csoportok tagjai hajlamosabbak lesznek fellázadni a fennálló hierarchia ellen. Azonban, ha sikeresen fel is láznak, továbbra is fennáll egy új csoporthierarchia felállásának veszélye, az egalitárius, elnyomásmentes társadalom esélyei tehát – a TIE alapján – továbbra sem a legjobbak.²⁹

A rendszerigazolás elmélete

A rendszerigazolás elmélete³⁰ (továbbiakban: RIE) a mai *mainstream* szociálpszichológia leginkább kritikai elméletének mondható. Megalkotói a hamis tudat marx fogalmát ültették át az empirikus szociálpszichológiába. A hamis tudat annak magyarázatára szolgál, hogy a társadalom elnyomott osztályai gyakran miért fogadják el igazságosnak saját elnyomott helyzetüket saját érdekeik ellenére is, miért nem láznak fel. Marx és Engels szerint: „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó anyagi hatalma, az egyszersmind az uralkodó szellemi hatalma is. Az az osztály, amely az anyagi termelés eszközeit kezében tartja, ezzel egyszersmind a szellemi termelés eszközei fölött is rendelkezik...”.³¹ A RIE kutatói ezt a jelenséget ideológiai hatalomnak nevezik, miszerint a hatalmi elit ellenőrzi a tudásteremtés- és terjesztés folyamatait (pl. média, oktatás), s ezáltal el tudja fogadtatni a társadalommal a saját hatalmát legitimáló – rendszerigazoló – ideológiákat, fenntartva a hatalmi viszonyokat.

Az ideológiai hatalmon túl a rendszerigazolásnak van pszichológiai oka is: az igazságos világba vetett hit és a mögötte álló kontrollmotiváció. Az emberek szeretik azt érezni, hogy ellenőrzés alatt tartják sorsukat, és ha mindenki azt kapja, amit megérdemel (azaz a világ és a társadalom igazságos), akkor az eredmények a viselkedés által kontrollálhatók. A RIE elemzi a rendszerigazolást – így a hierarchia fennmaradását – elősegítő és gátló tényezőket. Kiemelném, hogy, csakúgy, mint a TIE, fontosnak tartja a fennálló hierarchikus rend megváltoztathatóságának, illetve alternatíváinak elképzelhetőségét az ellene történő fellépéshez.

A szociális dominancia elmélete

A szociális dominancia elmélete³² (továbbiakban: SZDE) pszichológiai, szociálpszichológiai, szociológiai-strukturális és evolúciós elméleteket igyekszik integrálni a társadalmi hierarchia és elnyomás magyaráza-

tába. Az elmélet szerint, minden emberi társadalom csoport alapú hierarchiákba szerveződik (pl. osztály, vallás, etnikai, illetve nemi alapon), és a csoportközi hierarchia és elnyomás különböző formái – mint a rasszizmus, az etnocentrizmus, a szexizmus, a nacionalizmus, vagy az osztálykülönbségek – a csoport alapú hierarchiák kialakítására irányuló egyazon emberi predispozíció megnyilvánulási formáinak tekinthetők. A SZDE szerint ez az emberi hajlam a hierarchikus társadalomszervezésre evolúciós eredetű, egyrészt mert a hierarchikus szerveződés növeli a közösségek hatékonyságát, csökkenti a konfliktusokat, másrészt a párválasztás evolúciós mintázatai miatt. Ez utóbbi szerint a nők biológiai okokból szükségszerűen több energiát fektetnek utódaikba, illetve potenciálisan kevesebb utód létrehozására képesek, mint a férfiak, ezért számukra fontosabb párválasztási szempont a férfiak képessége az erőforrások biztosítására az utódok számára. Így, mivel a nők párválasztását a férfiak erőforrásai és státusa (ami jelzi az erőforrások megszerzésének képességét) erősen meghatározzák, a férfiak a párválasztási sikeresség érdekében törekszenek a státusra és a hatalomra – így a nők, az elmélet szerint, evolúciós-biológiai okokból kevésbé törekszenek a dominanciára, mint a férfiak –, ami hierarchikus szerveződéshez vezet. Ezekből fakadón a SZDE mind a férfiuralmat, mind a társadalmi hierarchiát és elnyomást általában elkerülhetetlen jelenségnek tartja. Kritikai szempontból vizsgálva, a SZDE-nek vannak lényeges kritikai és az elnyomást legitimáló aspektusai is.

Kritikai elem, hogy az elnyomást középpontba állítja, ami az emancipációs mozgalmak diskurzusaira jellemző.³³ Az elmélet szerzői egy helyen például így írnak: „A »demokratikus« és a »nem demokratikus« országok közti néhány nyilvánvaló különbség ellenére, az ezen társadalmak között lévő mögöttes hasonlóságokra való vakság oda vezet, hogy sok társadalomtudós bagatellizálja az alárendeltek szenvedését, alábecsüli a csoport alapú egyenlőtlenség stabilitását, és figyelmen kívül hagy sok rejtett és konvergáló társadalmi erőt, ami hozzájárul ezen hierarchia stabilitásához (pl. Blossfeld & Shavit, 1993). Egyszerűen szólva, a tudósoktól nem lehet elvárni, hogy elméleteket alkossanak az egyenlőtlenségről, ha nem ismerik el először a létezését, és vizsgálják meg a formáit”³⁴

Szintén kritikai, hogy – integrálva a marxista társadalomkritikát – explic iten foglalkoznak az osztályelnyomás, a kizsákmányolás kérdésével, és felvetik például az állam és a jogrendszer azon „funkcióját”, hogy megvédje az uralkodó osztály hatalmát és vagyonát (bár az empirikus kutatások során ez az elem meglehetősen háttérbe szorul, és szinte kizárólag az elnyomás rasszista és szexista formáira helyeződik a hangsúly). Végül az RIE-hez hasonlóan foglalkoznak az ideológiai hatalom és a *hierarchiát legitimáló ideológiák* kérdésével.

A SZDE-nek azokat az állításait, hogy a társadalmi hierarchia és elnyomás általában, illetve a férfiuralom konkrétan evolúciós moti-

vációkból fakad (tehát genetikailag bele van kódolva az emberekbe, az „emberi természet” része), evolúciósan adaptív, társadalmilag funkcionális és elkerülhetetlen, az elnyomás és a hatalmi hierarchia legitimációinak tekintem. Azt, hogy a hatalmi hierarchia elkerülhetetlen és – legalábbis bizonyos helyzetekben – funkcionális, nem csupán a SZDE állítja, hanem sokak által elfogadott tételek a *mainstream* szociálpszichológiában is.³⁵ Ezen állítások kritikai elemzésére még visszatérek.

Gender-kutatások: a társadalmi nemi viszonyok szociálpszichológiai elemzése

A nemek közötti viszonyok szociálpszichológiája³⁶ első ránézésre alapvetően kritikai területként értékelhető, hiszen részben explicit, részben implicit módon a nemek közti egyenlőség értékét képviseli, megkérdőjelezve ezáltal a társadalmi egyenlőtlenségek egy jelentős dimenzióját. Azonban, mint fentebb írtam, a nemi (vagy rassz alapú) diszkrimináció felszámolása önmagában még nem jelenti a társadalmi hierarchia és elnyomás felszámolását, sőt, még az egyenlőtlenségek csökkentését sem feltétlenül, hiszen a hierarchia különböző szintjein a különböző csoportok arányát ki lehet egyenlíteni, anélkül, hogy a gazdasági egyenlőtlenségek mértéke csökkenne. Ezzel együtt, a nemi elnyomás megkérdőjelezése, még ha önmagában nem is elégséges, egybevág a kritikai szemlélet céljaival.

A gender szociálpszichológiája társadalmi-strukturális nézőpontjával megkérdőjelezi a nemi különbségek és egyenlőtlenségek eszszencialista, evolúciós magyarázatát, amely szerint a férfiuralomnak evolúciós-biológiai okai vannak, és így az elkerülhetetlen. A társadalmi-strukturális magyarázat alapján azok a nemi sztereotípiák, amelyek szerint a férfiak dominánsabbak, a nők pedig gondoskodóbbak, a férfiak és a nők eltérő társadalmi szerepeiből és hierarchiában elfoglalt pozíciójából származnak. Konkrétan a férfiak inkább töltenek be hatalmi pozíciókat a társadalomban, a nők pedig gyakrabban vannak alacsonyabb státusú, illetve gyerekgondozó szerepekben, és a sztereotípiák ezen társadalmi-strukturális viszonyok igazolására szolgálnak. A sztereotípiák pedig a szocializáció által, illetve önbeteljesítő jóslatokként működve, létrehozzák az általuk jóslott nemi különbségeket (pl. a férfiakat dominanciára, a nőket gondoskodásra nevelik, büntetik a hagyományos nemi szerepekkel ellentétes viselkedést, és az emberek azonosulnak a férfiasság és a nőiesség társadalmi konstrukcióival, s ezeknek megfelelően igyekeznek viselkedni). A nemi munkamegosztás és hierarchia eredete pedig Bem szerint,³⁷ magyarázható a nemek közti testi biológiai különbségekkel: a nőkre a terhesség és a szoptatás biológiai adottságai miatt ruházták eredetileg a gyerekgondozó szerepet,

a férfiak pedig nagyobb testi erejük miatt tölthették be azokat a pozíciókat – mint a vadászat és a közösség védelme –, amikhez nagyobb hatalom társult. A nemi hierarchia kialakulásával azután létrejöttek azok a legitimáló ideológiák (sztereotípiák) és kulturális intézmények, amik fenntartják és újratermelik ezt a hierarchiát a mai napig is, amikor a testi nemi különbségek már elvesztették eredeti jelentőségüket.

A társadalmi-strukturális magyarázatot alátámasztja, hogy a nemi szerepek változásával változnak a nemi sztereotípiák is: ahogy a nők egyre inkább belépnek a munka világába, és elkezdnek vezető pozíciókat is betölteni, növekszik észlelt dominanciájuk és kompetenciájuk is. Továbbá a társadalmi-strukturális elmélet megkérdőjelezi a párválasztási preferenciák nemi mintázatának (miszerint a nők számára fontosabb a potenciális partnerek státusa és erőforrásai) evolúciós eredetét is. Rámutat, hogy a nemileg egyenlőbb társadalmakban kisebbek a nemi különbségek a párválasztásban, hiszen a nők kevésbé szorulnak rá a férfiak erőforrásaira, így kevésbé kell ennek alapján párt választaniuk. Ez aláássa a férfiak dominanciára törekvésének evolúciós magyarázatát is, és így megkérdőjelezi nem csupán a férfiuralom, hanem – közvetetten – általában a társadalmi hierarchia és elnyomás elkerülhetetlenségét is.

A hatalom és a tekintély témája: a hatalom megront?

Milgram engedelmisségi kísérleteinek tanúsága szerint,³⁸ teljesen átlagos emberek képesek és hajlandók más emberekkel kegyetlenül viselkedni, sőt, életüket is kioltani akkor, ha erre egy legitimként észlelt tekintély ad utasítást. Olyan okok játszanak itt közre, mint a hatalomnak való engedelmisség normája, a tekintély észlelt legitimitása, a felelősség átruházása a tekintélyre, illetve a kegyetlenség fokozatos súlyosbodása és a fokozatosság miatti öngazolás (a fokozatosan súlyosbodó kegyetlenség az elkövető számára megnehezíti a folyamatból való kiszállást, mert ha kiszáll, akkor be kellene ismernie, hogy addig is helytelenül viselkedett). Bauman szerint, Milgram kísérletei arra mutatnak rá, hogy a kegyetlenség nem az elkövetők személyes jellemzőivel függ össze, hanem az alá-fölérendeltségi társas viszonyokkal, hatalmi struktúrákkal.³⁹

Számos más szociálpszichológiai kutatás is foglalkozik a hatalmi-hierarchikus viszonyok káros, korrumpáló hatásaival. David Kipnis szerint,⁴⁰ a hatalmi egyenlőtlenségek rombolják a közeli, harmonikus társas kapcsolatokat, mivel a nagyobb hatalommal bíró fél hajlamos manipulálni a kisebb hatalommal bírót, alábecsülni teljesítményét, tárgyként kezelni és lenézni őt, illetve pszichológiai távolságot akar tartani tőle. Galinsky és munkatársainak kutatásai szerint,⁴¹ a hatalmi pozíció csökkenti a mások nézőpontja és érzéseire iránti érzékenysé-

get. Továbbá a hatalmi-hierarchikus helyzetekben a hatalommal bíró fél hajlamos eszközként kezelni, tárgyasítani az alárendelt felet, ami a pszichológiai elnyomás egyik formája, hiszen a kisebb hatalommal bíró fél szükségletei, érdekei és élményei alárendelődnak a nagyobb hatalommal bíró fél céljainak. Példa erre a nők férfiuralomból, vagy a munkások kapitalista uralomból fakadó tárgyasítása. A hierarchikus társas-társadalmi szerveződések lényegéhez tartozik az alárendeltek tárgyasítása: meghatározzák, ki kit használhat eszközként céljai eléréséhez.

Susan Fiske kutatásai alapján,⁴² a hatalmi egyenlőtlenség megrontja az emberi kapcsolatokat, mivel a hatalom énközpontúvá és az alárendeltek szükségletei iránt érzéketlenné tesz. A hatalmi pozíció hajlamossá tesz az alárendeltek dehumanizálására: kikapcsolja az egyébként más emberek láttán automatikusan aktiválódó elmeolvasást (érzelmek, vágyak, mentális állapotok tulajdonítását) az alárendeltekkel szemben. Ennek az az oka, hogy a nagyobb hatalommal bíró fél nincs rászorulva az alárendeltek megértésére, mivel nem függ tőlük. Ugyanezért a hatalom hajlamossá tesz az alárendeltek sztereotipizálására is. Mindez egybevágh a fentebb említett jelenséggel, hogy a hatalom birtoklása hajlamossá tesz az alárendeltek tárgyasítására. Fiske szerint továbbá, a hatalmi hierarchiával összefonódó társas összehasonlítás az elnyomottak részéről alacsony önértékeléshez, önmagukkal szemben szégyenhez, illetve a fölérendeltekkel szemben irigységhez és dühhöz vezet, a fölérendeltek részéről pedig az elnyomottak megvetéséhez.

A hatalom és a tekintély *mainstream* szociálpszichológiai elméletei tehát jellemzően hangsúlyozzák a hatalmi egyenlőtlenségek veszélyeit és destruktív hatásait, ám nem feltétlenül tartják ezeket a negatív hatásokat elkerülhetetlennek.⁴³ Többnyire szükségszerűnek és funkcionálisnak tartják viszont magának a hatalomnak és a hierarchiának a létét az emberi közösségekben.⁴⁴ A továbbiakban ezt a nézetet elemzem kritikai nézőpontból. Először azt vizsgálom, hogy az elnyomás és a hierarchia emberi természetből fakadó elkerülhetlenségének tétele mennyiben tekinthető a hierarchia és az elnyomás legitimációjának, majd pedig azt, hogy mennyiben tekinthető helytállóknak.

A hatalmi hierarchia naturalisztikus és funkcionista legitimációja

Felvethető, hogy minden emberi természettel kapcsolatos nézetnek ideológiai vonatkozásai és következményei vannak, hiszen az ideológiák lényege, hogy az emberi természet bizonyos felfogásából kiindulva, felvázolják az ideálisan elképzelhető társadalom valamiféle képét.⁴⁵ Az emberi természetről és a társadalomról alkotott elképzeléseink tehát alapvetően összefüggenek egymással.

Azt, hogy a társadalmi hierarchia és elnyomás elkerülhetetlen és társadalmilag funkcionális jelenségek, a szociálpszichológiában legexplicitebben a *szociális dominancia* elmélete fogalmazza meg. Eszerint ezek a jelenségek evolúciósan adaptívak és genetikailag velünk születettek, azaz az emberi természet részei. Jost szerint,⁴⁶ e nézetek maguk is egy naturalisztikus hierarchialegitimáló mítoszt képeznek. Ezt arra alapozza, hogy elfogadásuk pozitívan korrelált a szociális dominancia orientációjával, ami azt mutatja meg, hogy az egyén mennyire preferálja a hierarchikus társadalmi viszonyokat. Több korábbi kutatás alapján, akik magasabb értéket érnek el rajta, azok jobban elfogadják a hierarchiát legitimáló mítoszokat.⁴⁷ Erős szerint,⁴⁸ az empirikus szociálpszichológiai kutatások nem az univerzális *emberi természetet*, hanem csupán az adott társadalmi-hatalmi viszonyokban létező *emberi viselkedést* tárják fel, hiszen ezeket a kutatásokat az adott társadalomban szocializálódott egyénnel végzik. Így ezen viselkedések örökérvényű emberi természetként való beállítása az adott társadalmi és hatalmi viszonyok legitimációja. Grey és Willmott szerint,⁴⁹ a fennálló rendet és a hierarchikus viszonyokat gyakran azért legitimálják, hogy naturalizálják, azaz természetesnek, funkcionálisnak és megváltoztathatatlanak tekintik.

Ezzel szemben a SZDE megalkotói azt állítják, hogy az emberi viselkedés evolúciós magyarázata nem legitimálja morálisan az adott viselkedést, és hogy az evolúciós (vagy bármilyen kognitív) magyarázatot azonosítani a magyarázott jelenséggel kapcsolatos morális ítélettel logikai hiba.⁵⁰ Ez első ránézésre meggyőzőnek hangzik, jobban megvizsgálva azonban a legitimáció leszűkített, kizárólag morális értelemben vett fogalmán alapul. A legitimációt általában úgy definiálják, mint egy társadalmi viszony, intézmény, tekintély vagy rendszer jogosnak, igazságosnak, helyesnek és megfelelőnek való feltüntetése – tehát valóban a morális megítélést hangsúlyozzák.⁵¹ Berger és Luckmann azonban rámutatnak,⁵² hogy a társadalmi intézmények legitimációja nem csupán normatív igazolás, hanem kognitív magyarázat is lehet, az intézmények létezésének – bizonyos típusú – magyarázata is tekinthető tehát legitimációnak. Az ilyen magyarázatok ugyanis érthetővé, elfogadhatóvá és magától értetődővé teszik az intézmények létezését az újabb és újabb generációk számára, amelyek már nem vettek részt ezen intézmények létrehozásában. Így az ember képes arra, hogy az általa teremtett társadalmi valóságról *elfelejtse*, hogy ő hozta létre, tehát meg is változtathatja, és emberi produktum helyett természeti vagy isteni törvények által meghatározott szükségszerűségként fogja fel. Mindez Berger és Luckmann szerint, alapvetően megkérdőjelezi a funkcionalista magyarázatok „standard verzióit” a társadalomtudományban.

Hasonlóképp a rendszerigazolás, eredeti meghatározása szerint, „olyan pszichológiai folyamatra utal, melyben az egyén úgy fog fel, ért

meg és magyaráz valamilyen fennálló szituációt vagy körülményeket, hogy a szituáció vagy a helyzet fennmaradjon”, „legitimálja az aktuális társadalmi berendezkedést, még a személyes és csoportérdek ellenére is”.⁵³ A SZDE és a hierarchia elkerülhetetlenségét hirdető egyéb elméletek márpedig úgy magyarázzák meg a társadalmi hierarchiát és elnyomást, hogy az fennmaradjon. Hiszen ahogy a rendszerigazolás és a társadalmi identitás elméletei szerint a fennálló hierarchia elleni cselekvéshez szükséges az annak megváltoztathatóságába vetett hit, illetve az alternatív társadalmi rendek elképzelhetősége, úgy feltételezhető, hogy *általában a hatalmi-hierarchikus társadalomszervezés megváltoztatásáért való cselekvéshez is szükséges az annak megváltoztathatóságába vetett hit és egy hierarchia- és elnyomásmentes társadalom elképzelhetősége.*

Ráadásul, a SZDE maga is úgy definiálja a hierarchiát legitimáló mítoszokat, mint „[o]lyan attitűdök, értékek, vélekedések vagy ideológiák egész csoportja, amelyek arra szolgálnak, hogy intellektuálisan és erkölcsi alapon igazolják a társadalmi szerkezetben meglévő egyenlőtlen értékelosztást”.⁵⁴ Tehát intellektuális-kognitív jellegű vélekedések, nézetek is tartozhatnak ide, nem csupán morális ítéletek. Sőt, a szerzők a tudomány potenciális szerepéről is beszélnek, mint ami képes növelni a legitimáló mítoszok bizonyosságába, igazságába vetett hitet, s ezáltal erősíteni a legitimáló mítoszok hatóképességét.⁵⁵ Megemlítik például a szociáldarwinizmust és a tudományos rasszizmust, de más, önmagukat tudományosnak tartó nézeteket is idesorolhatnánk még, mint például a neoklasszikus közgazdaságtant, ami a kapitalista uralkodó osztály hatalmát legitimálja.⁵⁶ Mindezek alapján *azok az állítások, hogy a társadalmi hierarchia és elnyomás evolúciósan adaptív, funkcionális és elkerülhetetlen jelenségek, tekinthetők az elnyomást, a hierarchiát és a hatalmi viszonyokat legitimáló ideológiának, ráadásul olyannak, ami nem csupán egy konkrét hatalmi-hierarchikus berendezkedést legitimál, hanem általában véve a hatalmi-hierarchikus viszonyokat.*

Elkerülhetetlen-e a hatalmi hierarchia és az elnyomás? Az „emberi természet” problémája

Végül, kitérnék arra, hogy az univerzális, biológiailag adott emberi természet feltételezése, illetve az elnyomás és a hierarchia elkerülhetetlenségének ebből történő levezetése miért kérdőjelezhető meg. Először is, a szűk értelemben vett evolúciós pszichológia, kritikussai szerint,⁵⁷ ellenőrizhetetlen feltevésekkel él az emberi őstörténetről. Egy adott viselkedés adaptivitásának feltételezéséből indul ki, majd gyárt egy történetet a viselkedés evolúciós kifejlődéséről. Ezek a történetek azonban nem igazolhatók, vagy a meglévő bizonyítékok alapján éppen teljesen ellentétes narratívák is kialakíthatók.

Az ember evolúciósan kialakult hierarchiára törekvésének tétele jó példa a fenti jelenségre. A SZDE látszólag logikusan levezeti, hogy a hierarchikus viszonyok milyen adaptív előnyökkel jártak/járnak, illetve hogy a párválasztási preferenciák feltételezett evolúciós nemi különbségei hogyan vezettek – különösen a férfiak esetében – dominanciára való törekvésre, továbbá, hogy ezekből fakadón az ember evolúciósan determinált módon hierarchikus társadalmi viszonyok kiépítésére törekszik. Ezzel szemben számos kutató szerint,⁵⁸ az emberiség történetének korai időszakában, amikor az emberek még kis, vadászgyűjtögető törzsekben éltek – tehát éppen akkor, amikor az evolúciós pszichológia szerint az emberek máig fennmaradó pszichés adaptációi kifejlődtek – a legtöbb közösség szerveződésére az erősen egalitárius szellemiség, a hierarchia, a hatalmi különbségek és a tekintély minimalizálása és a konszenzuális döntéshozatal volt a jellemző. Eszerint az evolúciósan kialakult emberi természetnek az egalitárius, hierarchiát minimalizáló közösségszervezés felel meg. Egyes kutatók ezzel magyarázzák a mai társadalomban a vezető-vezetett viszonyok kapcsán széles körben megfigyelhető elégedetlenséget és frusztrációt.⁵⁹

Berger és Luckmann szerint, nem létezik történelmen és kultúrán kívüli, biológiailag rögzített, univerzális emberi természet. Az emberré válás és az emberi létezés formái annyi félek, ahány különböző emberi kultúra létezik. Emberi természetről csak annyiban beszélhetünk, amennyiben az ember szükségszerűen kultúrát hoz létre, de hogy milyen legyen ez a kultúra, azt az ember biológiai léte nem determinálja. Az emberi természet lényege tehát a nyitottság, a rugalmasság és a változás,⁶⁰ hiszen az ember egy dialektikus folyamat során létrehozza a társadalmat, amely aztán megkonstruálja az embert magát. Ahogy Fiske és munkatársai írják, „...az emberi psziché a társas-társadalmi [...] milió terméke, amelyben kialakul és működik”.⁶¹

Nem mondhatjuk tehát, hogy az ember evolúciósan-genetikailag agresszív vagy versengő és hierarchiára törekvő lenne, hiszen bizonyos körülmények között éppen ellentétes tendenciák érvényesülnek, mint a békére, kooperációra és egyenlőségre törekvés.⁶² Az emberi történelem és kultúrák vizsgálata alapján kijelenthetjük, hogy jelentős történelmi és kulturális változatosság figyelhető meg a közösségek és társadalmak hierarchikusságának mértékében.⁶³ A történelem korai szakaszában kifejezetten a hierarchia minimalizálása és az egalitárius étosz volt jellemző az emberi közösségekre, és ma is léteznek olyan közösségek, amelyek minimalizálják a hierarchikus különbségeket tagjaik között. Egyes kutatások szerint pedig, az emberek szerte a világban jelenleg is sokkal nagyobb egyenlőségre vágnak, mint amit észlelnek, noha jelentősen alulbecsülik az egyenlőtlenségek tényleges mértékét.⁶⁴

Mindezeket figyelembe véve, ha feltételezzük is valamiféle „emberi természet” létezését, leginkább azt mondhatjuk, hogy a társas-

társadalmi lét hozzá tartozik, ám ezen társas-társadalmi létezés megszervezésére, úgy tűnik, nem csak a hierarchia, azaz az alá-főlérendeltség elve áll rendelkezésre⁶⁵. Alan P. Fiske antropológus – jelentős mennyiségű és sokszínű társadalomtudományos szakirodalmat áttekintve – alkotta meg a kapcsolati modellek elméletét. Ebben négy – feltételezetten veleszületett – modellt azonosított, amelyek alapján az emberek a társas-társadalmi viszonyaikat minden kultúrában megszervezik. Ezen elvek közül csupán az egyik, bár vitathatatlanul gyakran jelenlévő elv, a *hierarchia*, amit Fiske *tekintély-rangsorolás*nak nevezett. Az ilyen kapcsolatokban a tekintélyrangsorban feljebb lévők döntéseket hozhatnak alárendeltjeikről (lásd fentebb: hatalomnélküliség), utasíthatják őket, elsőbbséget élveznek a javak elosztása során, illetve rendelkezhetnek az alárendeltjeik munkájának termékeivel (lásd fentebb: kizsákmányolás). A tekintély rangsoroláshoz hozzá tartoznak a dominanciaharcok és a hűtlenség megbüntetése. Egy további elv a *közösségi megosztás*, amely a „mindenkitől a képességei szerint, mindenkinek a szükségletei szerint” kommunista elvét testesíti meg, és különösen jellemző például a közeli rokoni kapcsolatokra vagy a szerelemre, de bizonyos társadalmakban általánosabban is érvényes szervezési elv. Az ilyen társas szerveződésekre a *konszenzusos döntéshozás* jellemző. Az elvek között szerepel még az *egyenlőség-összehasonlítás*, amelyben mindenki egyenlő egységeket (pl. szavazati jogot) kap, és a legfontosabb a kapcsolat kiegyensúlyozottsága: „egyed nekem, egyet neked”. Ez persze vezethet a hierarchia fennmaradásához is, amennyiben a kiinduló állapot egyenlőtlen. Mindenesetre az elv az egyenlőséget, az egyenrangúságot hangsúlyozza. Fiske végül negyedik szervezőelvként a *piaci árszámítást* azonosítja, amelynek a lényege az *arányosság* elve. Az ilyen kapcsolatokban valamilyen árat, vagy cserearányt használnak, melyet gyakran pénzben fejeznek ki, az alapvető motívum pedig a *racionális profitmaximalizálás*.

Fiske szerint, a társas-társadalmi szerveződés minden szintjén különböző kombinációkban ez a négy modell fedezhető fel. Az elvek motivációkban, normákban, erkölcsi elvekben és ideológiákban nyilvánulnak meg. Az alkalmazandó modell tekintetében persze lehetnek nézeteltérések az emberek között, ami konfliktusokhoz vezet, de gyakori az egyetértés. Továbbá az emberek félreérthetik a modelleket, például a piaci elv a magántulajdonnal párosulva rejthet hierarchikus, uralmi viszonyokat (a marxista társadalomkritika szerint a kapitalizmusban alapvetően erről van szó).

A kapcsolati modellek elmélete szerint, mindegyik modell alkalmazható a társas-társadalmi kapcsolatok bármelyik területének szervezésére, bár nem feltétlen működnek egyformán jól minden területen. A kultúra határozza meg, hogy a különböző modelleket mennyire értékelik és a társas lét mely területein milyen gyakorisággal alkalmazzák. A kultúra tehát felerősítheti vagy elnyomhatja egyes elvek használatát.

Az is kultúrafüggő, hogy a különböző elveket mennyiben használják az emberi viselkedés és az emberi természet magyarázatára. Egyik elv sem elkerülhetetlen tehát, alkalmazásuk, vagy annak hiánya kulturális termék. Ezért különböző társadalmakban nagyon eltérő mértékben lehet jelen a hierarchikus jelleg mint a társas viszonyokat szervező egyik potenciális alapelv.

Milyen következtetést lehet levonni mindebből a társadalmi hatalmi hierarchia és elnyomás evolúciós elkerülhetetlenségével kapcsolatban? Noha végső választ erre a kérdésre nyilván nem tudok adni, számomra a legmeggyőzőbb Fiske és munkatársainak a kapcsolati modellek elméletéből következő álláspontja.⁶⁶ Eszerint ha létezik is valamilyen biológiai hajlamunk a hierarchiára, az már a kultúrától függ, hogy hogyan, milyen formában és mértékben nyilvánul meg. Sőt, az is, hogy egyáltalán megnyilvánul-e, hiszen más kapcsolati minták is rendelkezésre állnak (például a közösségi megosztás vagy az egyenlőség), ráadásul a kultúra felül is írhatja az ember veleszületett társas-társadalmi diszpozícióit. Így osztom Maslow optimizmusát a társadalom és az ember jobbíthatóságával kapcsolatban.⁶⁷ Szerinte nincs elkerülhetetlen, és a fejlődés lehetséges, noha megjegyzi, hogy tökéletes ideálok célként való kitűzése visszafelé is elsülhet. Egyetértek David Graeber ama felvetésével is: mivel nem tudhatjuk biztosan, hogy egy radikálisan jobb világ megvalósíthatatlan-e, tulajdonképpen morális kötelességünk hinni benne, és törekedni a megvalósítására.⁶⁸

Jegyzetek

- ¹ Babits Mihály: *A mai Vörösmarty*. Ünnepi beszéd Székesfehérvárott, Vörösmarty születésének 135-ik évfordulóján. Székesfehérvár, 1935. Nyugat, 1935. 12. szám; epa.oszk.hu/00000/00022/00599/18931.htm
- ² Erich Fromm: *A szeretet művészete*. Budapest, Háttér Kiadó, 2008. 161.
- ³ Jim Sidanius, Felicia Pratto: *Társadalmi dominancia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005; John T. Jost, Danielle Gaucher, Chadly Stern: „The world isn't fair”: A system justification perspective on social stratification an inequality. In Mario Mikulincer – Philip R. Shaver (Eds.): *APA Handbook of Personality and Social Psychology*: Vol. 2. Group Processes. Washington, D.C., American Psychological Association, 2015. 317–340; Tallár Ferenc: A proletariátustól a prekariátusig és tovább... *Eszmélet*, 102 (2014. nyár) 70–95.
- ⁴ Oxfam: *Working for the few: Political capture and economic inequality*. Oxfam International, 2014. Letöltve: 2014. 03. 28., <http://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/bp-working-for-few-political-capture-economic-inequality-200114-en.pdf>; Oxfam: *Even it up. Time to end extreme inequality*. Oxfam International, 2014. Letöltve: 2015. 09. 12., https://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/file_attachments/cr-even-it-up-extreme-inequality-291014-en.pdf; Tallár 2014, i.m.
- ⁵ Martin Gilens, Benjamin I. Page: Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and

- Average Citizens. *Perspectives on Politics*, 12(3) (2014) 564–581.; Oxfam 2014a i.m.; Szigeti Péter: *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világg kapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005.
- ⁶ Tallár, i.m.
- ⁷ Tallár, i.m.; Szigeti, i.m.
- ⁸ Isaac Prilleltensky, Lev Gonick: Politics Change, Oppression Remains: On the Psychology and Politics of Oppression. *Political Psychology*, 17(1) (1996) 127–148.; Iris Marion Young: Az elnyomás öt arca. In: Csillag Márton, Dombos Tamás, Dom okos László, Géring Zsuzsanna, Horváth Anna, Rövid Márton (szerk.): *Perspektívák egy tágra zárt társadalomban. Konferenciakiadvány*. Budapest, Társadalomelméleti Kollégium. 2001. 11–32.
- ⁹ A tőkés magántulajdon hatalmi, elnyomó viszony jellegét sokan hangsúlyozták, kezdve Marxszal és Engelsszel (*A német ideológia*. In: Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM) 3. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1976. 11–538); Jonathan Nitzan, Shimshon Bichler *Capital as Power: A study of order and creorder* című könyvükben (New York, Routledge, 2009) amellett érvelnek, hogy a kapitalizmusban a tőke alapvetően nem gazdasági, hanem társadalmi jelenség: hatalom. Elméletük szerint például egy vállalat piaci értéke nem a termelékenységet, hanem tulajdonosai hatalmát reprezentálja, és a tőkésnek nem az abszolút, hanem a másokhoz viszonyított hasznuk, azaz a hatalmi különbségek maximalizálására törekszenek. Szintén hatalmi viszonyoknak, a mások feletti uralkodás és az elnyomás eszközeinek tekinti Bibó István (Az európai társadalomfejlődés értelme. In: *Válogatott tanulmányok* III. kötet. Budapest, Magvető Kiadó, 1986. 5-124.) az általa „mamuttulajdonnak” nevezett, óriási méretű magántulajdont, amit megszüntetendőnek tart, és megkülönböztet a magántulajdon másik, megőrzendő típusától, amely az egyes ember tevékenységéhez, kiteljesedéséhez, így szabadságához szükséges eszközöket, tárgyakat fed le.
- ¹⁰ Világbank, Nemzetközi Valutaalap: *Ending poverty and sharing prosperity*. 2015. Letöltve: 2015. 09. 12., http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/gmr/gmr2014/GMR_2014_Full_Report.pdf; FAO: *State of Food Insecurity in the World. In Brief*. 2015. Letöltve: 2015. 09. 12., <http://www.fao.org/3/a-i4671e.pdf>
- ¹¹ Prilleltensky, Gonick, i.m.
- ¹² Gordon W. Allport 1954, idézi Susan T. Fiske: *Társas alapmotívumok*. Budapest, Osiris Könyvkiadó, 2006.
- ¹³ Csepeli György: *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris Könyvkiadó, 2005; Brendan Gough, Majella McFadden, Matthew McDonald: *Critical Social Psychology: An introduction*. London, Palgrave Maxmillan, 2013.
- ¹⁴ Gough, McFadden, McDonald, i.m.; Dennis R. Fox, Isaac Prilleltensky, Stephanie Austin: *Critical Psychology: An Introduction*. London, Sage, 2009; Máriaási Dóra, Vida Katalin: Kritikai pszichológiát! A pszichológia intézményrendszere a kritikai pszichológia perspektívájából. *Imágó*, 3 (2015); Tar Zoltán: *A Frankfurti Iskola. Max Horkheimer és Theodor W. Adorno kritikai elmélete*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1986; Christopher Grey, Hugh Willmott: Introduction. In Uők (Eds.): *Critical Management Studies. A Reader*. Oxford, University Press, 2005. 1–20.
- ¹⁵ Kenneth J. Gergen: *An invitation to social construction*. London, SAGE, 1999; Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája*. Budapest, T-Twins Kiadó, 1994; Peter L. Berger, Thomas Luckmann: *The social construction of reality*.

- London, Penguin Books, 1966; Michel Foucault: A módszer. In: *A szexualitás története*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1999. 91-99.
- ¹⁶ Gough, McFadden, McDonald, i.m.
- ¹⁷ Gough, McFadden, McDonald, i.m.; Dennis Fox: Anarchism and psychology. *Theory in Action*, 4 (2011) 31–48.
- ¹⁸ Erős Ferenc: Élmény és hálózat. Mérei Ferenc a magyar szociálpszichológia történetében. In: Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű: Tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2006. 127–160; Erős Ferenc: Irányok és tendenciák az előítéletek kutatásában. *Educatio*, 1 (2007) 3–9.; Mérei Ferenc: A cselekvés szerkezete és közösségi dinamika – Kurt Lewin pszichológiája. In: *Freud fényében és árnyékában*. Budapest, Interart Kiadó, 1989. 13–50.
- ¹⁹ Erős 1994 i.m.; Erős 2007 i.m.
- ²⁰ S. Fiske 2006 i.m.; Kovács Mónika: Az előítéletek okai és mérséklésük lehetőségei: a szociálpszichológiai nézőpont. *Alkalmazott Pszichológia*, XII.1/2 (2010) 7–27.
- ²¹ Nancy Fraser: Az újraelosztástól az elismerésig? Az igazságosság dilemmái a poszt-szocializmus korában. In: Kende Anna – Vajda Róza (szerk.): *Rasszizmus a tudományban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 337–387.; Young i.m.
- ²² Walter Benn Michaels: What Matters. *London Review of Books*, 31(16) (2009) 11–13. Letöltve: 2013. 03. 15., <http://www.lrb.co.uk/v31/n16/walter-benn-michaels/what-matters>; Jost, Gaucher, Stern, i.m.
- ²³ Fraser i.m.; Michaels, i.m.
- ²⁴ Fraser i.m.; Bibó, i.m.
- ²⁵ Nevitt Sanford: Az autoriter személyiség. In: Hunyady György (szerk.): *Szociálpszichológia*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1973. 384–406.; Erős Ferenc: *Analitikus szociálpszichológia*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2001.
- ²⁶ Erős 2001 i.m. 193.
- ²⁷ Erős 2001 i.m.
- ²⁸ Henry Tajfel, John Turner: An integrative theory of intergroup conflict. In Michael A. Hogg, Dominic Abrams (Eds.): *Intergroup relations*. Philadelphia, Psychology Press, 2001. 94–109.; Stephen Reicher: The context of social identity: Domination, resistance, and change. *Political Psychology*, 25 (2004) 921–945.
- ²⁹ Mások fest a kép, ha feltételezzük, hogy a pozitív önértékelést más, kevésbé destruktív módokon is el lehet érni, mint például bizonyos alapvető pszichológiai szükségletek – mint az autonómia, a kapcsolódás és a kompetencia – kielégítése (lásd: Richard M. Ryan, Kirk Warren Brown: Why We Don't Need Self-Esteem: On Fundamental Needs, Contingent Love, and Mindfulness. *Psychological Inquiry*, 14[1] [2003] 71–76.).
- ³⁰ John T. Jost, Mahzarin R. Banaji: A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat képződése. In: Hunyady György (szerk.): *Ónalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 29–62; Hulda Thorisdóttir, John T. Jost, Aaron C. Kay: On the Social and Psychological Bases of Ideology and System Justification. In John T. Jost, Aaron C. Kay, Hulda Thorisdóttir (Eds.): *Social and Psychological Bases of Ideology and System Justification*. New York, Oxford University Press, 2009. 3–23.; Jost, Gaucher, Stern i.m.
- ³¹ Marx, Engels, i.m. 48.

- ³² Jim Sidanius, Felicia Pratto: Az elnyomás elkerülhetetlensége és a szociális dominancia dinamikája. In: Hunyady György (szerk.): *Történeti és politikai pszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 130–164.; Sidanius, Pratto 2005 i.m.
- ³³ Young i.m.
- ³⁴ Jim Sidanius, Felicia Pratto, Colette van Laar, Shana Levin: Social dominance theory: Its agenda and method. *Political Psychology*, 25 (2004) 845–880., 861.
- ³⁵ Cameron Anderson, Courtney E. Brown: The functions and dysfunctions of hierarchy. *Research in Organizational Behavior*, 30 (2010) 55–89.; Joe C. Magee, Adam D. Galinsky: Social hierarchy: The self-reinforcing nature of power and status. *Academy of Management Annals*, 2(1) (2008) 351–398.
- ³⁶ Lásd: Laurie A. Rudman, Peter Glick: *The Social Psychology of Gender. How Power and Intimacy Shape Gender Relations*. New York – London, The Guilford Press, 2008.; Alice H. Eagly, Wendy Wood: The Origins of Sex Differences in Human Behavior: Evolved Dispositions Versus Social Roles. *American Psychologist*, 54(6) (1999) 408–423.; Kovács Mónika: Nemi sztereotípiák, nem ideológiák és karrier aspirációk. *Educatio*, 1 (2007) 99–114.
- ³⁷ Sandra Lipsitz Bem: A biológiai esszencializmus. In: Kende Anna, Vajda Róza (szerk.): *Rasszizmus a tudományban*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008. 147–198.
- ³⁸ Stanley Milgram: *Obedience to authority: An experimental view*. New York, Harper & Row, 1974; Lásd még: Eliot R. Smith, Diane M. Mackie: *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004.
- ³⁹ Zygmunt Bauman: *Modernity and the Holocaust*. Polity Press, Cambridge. 1989.; Lásd még: Philip Zimbardo: *The psychology of evil*. TED előadás. 2008. Letöltve: 2015. 09. 23., http://www.ted.com/talks/philip_zimbardo_on_the_psychology_of_evil
- ⁴⁰ David Kipnis: Does power corrupt? In John M. Levine, Richard L. Moreland (Eds.): *Small groups: Key readings*. New York, Psychology Press, 2006. 177–186.
- ⁴¹ Adam D. Galinsky, Joe C. Magee, M. Ena Inesi, Deborah H. Gruenfeld: Power and perspectives not taken. *Psychological Science*, 17 (2006), 1068–1074; Deborah H. Gruenfeld, M. Ena Inesi, Joe C. Magee, Adam D. Galinsky: Power and the objectification of social targets. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95 (2008) 111–127.
- ⁴² Susan T. Fiske: Envy Up, Scorn Down: How Comparison Divides Us. *American Psychologist*, 65(8) (2010) 698–706.
- ⁴³ Susan T. Fiske: Interpersonal stratification: Status, power, and subordination. In Susan T. Fiske, Daniel T. Gilbert, Gardner Lindzey. Wiley (Eds.): *Handbook of social psychology*, New York, 2010. 941–982; Adam D. Galinsky, Joe C. Magee, Diana Rus, Naomi B. Rothman, Andrew R. Todd: Acceleration With Steering: The Synergistic Benefits of Combining Power and Perspective-Taking. *Social Psychological and Personality Science*, 5(6) (2014) 627–635.
- ⁴⁴ Milgram, i.m.; Magee, Galinsky, i.m.; Sidanius, Pratto 1998, i.m.
- ⁴⁵ Jost, Federico, Napier, i.m.; Fox i.m.; Carl Schmitt: A politika fogalma. In: Uő.: *A politika fogalma*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002. 15–55.
- ⁴⁶ John T. Jost: A rendszerigazolás elmélete, mint a társas azonosulás és a szociális dominancia elméleteinek elismerése, kiegészítése és helyesbítése. In: Hunyady György (szerk.): *Ónalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 327–367.

- ⁴⁷ Sidanius, Pratto 2005, i.m.
- ⁴⁸ Erős 1994, i.m.
- ⁴⁹ Grey, Wilmott, i.m.
- ⁵⁰ Sidanius, Pratto, van Laar, Levin, i.m.
- ⁵¹ Tom R. Tyler: Psychological Perspectives on Legitimacy and Legitimation. *Annual Review of Psychology*, 57 (2006) 365–400; Herbert C. Kelman: Reflections on social and psychological processes of legitimization and delegitimation. In John T. Jost, Brenda Major (Eds.): *The psychology of legitimacy: Emerging perspectives on ideology, justice, and intergroup relations*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001. 54–76.
- ⁵² Berger és Luckmann, i.m.
- ⁵³ Jost, Banaji, i.m. 45., 31.
- ⁵⁴ Sidanius, Pratto 1998, i.m. 134.
- ⁵⁵ Sidanius, Pratto 2005, i.m.
- ⁵⁶ Nitzan, Bichler i.m. Lásd még Jost és munkatársai kutatását (John T. Jost, Sally Blount, Jeffrey Pfeffer, György Hunyady: Fair Market Ideology: It's Cognitive-Motivational Underpinnings. *Research in Organizational Behaviour*, 25 [2003] 53–91.) a szabad piacba vetett hitről, mint rendszerigazoló ideológjáról.
- ⁵⁷ A „szűk értelemben vett” jelző azért indokolt, mert az emberi viselkedés evolúciós értelmezésének vannak más, a kultúra önálló jelentőségét és az emberi viselkedés rugalmasságát sokkal inkább elismerő változatai is, lásd pl.: Steven J. Scher, Frederick Rauscher (Eds.): *Evolutionary Psychology: Alternative Approaches*. Kluwer Academic Publishers, Boston, 2003.; Stephen Jay Gould: *The Mismeasure of Man*. W.W. Norton & Company, New York, 1996.; Az emberi őstörténettel kapcsolatok feltevésekről lásd: Richard Lewontin 1977, idézi Michael Kimmel: *The gendered society*. Oxford, Oxford University Press, 2011; Karola C. Stotz, Paul E. Griffiths: Dancing in the dark: Evolutionary psychology and the argument from design. In: Scher és Rauscher (Eds.) i.m. 135–160. Az evolúciós narratívákról pedig: Gould, i.m.; Kimmel i.m.
- ⁵⁸ Christopher Boehm: Egalitarian Society and Reverse Dominance Hierarchy. *Current Anthropology*, 34 (1993) 227–254.; Mark Van Vugt, Robert Hogan, Robert B. Kaiser: Leadership, Followership, and Evolution: Some Lessons From the Past. *American Psychologist*, 64(3) (2008) 182–196.; Doron Shultziner, Thomas Stevens, Martin Stevens, Brian A. Stewart, Rebecca J. Hannagan, Giulia Saltini-Semerari: The causes and scope of political egalitarianism during the Last Glacial: a multi-disciplinary perspective. *Biology and Philosophy*, 25 (2010) 319–346.
- ⁵⁹ Van Vugt, Hogan és Kaiser, i.m.
- ⁶⁰ Lásd még: Gould, i.m.; Reicher, i.m.
- ⁶¹ Alan P. Fiske, Shinobu Kitayama, Hazel R. Markus, Richard E. Nisbett: A szociálpszichológia kulturális mátrixa. In: Nguyen Luu Lan Anh, Fülöp Márta (szerk.): *Kultúra és Pszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 165–248., 169.
- ⁶² Gould, i.m.; Reicher, i.m.; Boehm, i.m.; John C. Turner, Katherine J. Reynolds: Why social dominance theory has been falsified. *British Journal of Social Psychology*, 42 (2003) 199–206.
- ⁶³ Hunyady 2005 i.m.; Boehm i.m.; Sharon Shavitt, Carlos J. Torelli, Hila Riemer: Horizontal and vertical individualism and collectivism. Implications

for psychological processes. In Michele J. Gelfand, Chi-yue Chiu, Ch-y., Ying-yi Hong Eds.): *Advances in Culture and Psychology Vol.1*. Oxford, Oxford University Press, 2010. 309–350.; Joyce Rothschild-Whitt: The Collectivist Organization: An Alternative to Rational-Bureaucratic Models. *American Sociological Review*, 44(4) (1979) 509–527.

- ⁶⁴ Sorapop Kiatpongsan, Michael I. Norton: How Much (More) Should CEOs Make? A Universal Desire for More Equal Pay. *Perspectives on Psychological Science*, 9(6) (2014) 587–593.; Michael I. Norton, Dan Ariely: Building a Better America—One Wealth Quintile at a Time. *Perspectives on Psychological Science*, 6(1) (2011) 9–12.
- ⁶⁵ Alan Page Fiske: The Four Elementary Forms of Sociality: Framework for a Unified Theory of Social Relations. *Psychological Review*, 99(4) (1992) 689–723.; Alan Page Fiske, Susan T. Fiske: Social Relationships in Our Species and Cultures. In Shinobu Kitayama, Dov Cohen (Eds.): *Handbook of cultural psychology*. New York, The Guilford Press, 2007. 283–306.; David Graeber: *Fragments of an anarchist anthropology*. Chicago, Prickly Paradigm Press, 2004.
- ⁶⁶ A. P. Fiske, Kitayama, Markus, Nisbett, i.m.; A. P. Fiske és S. Fiske, i.m.
- ⁶⁷ Abraham H. Maslow: Questions for the Normative Social Psychologist. In: Uő.: *The Farther Reaches of Human Nature*. London, Penguin Books, 1976. 203–215.
- ⁶⁸ Graeber i.m.